

Oleg CASIADI,

doctor în filosofie, conferențiar universitar

al Catedrei „Științe manageriale și socioumane” a Academiei „Ștefan cel Mare” a MAI

Valeriu HARABARA,

doctorand în istorie, lector-universitar

al Catedrei „Științe manageriale și socio-umane” a Academiei „Ștefan cel Mare” a MAI

IMPACTUL POLITICII EXTERNE RUSE ASUPRA SECURITĂȚII REGIONALE ÎN S-E EUROPEI

Rezumat

În urma destrămării URSS s-a intensificat politica revizionistă a Federației Ruse. Ea s-a manifestat pe trei doctrine geopolitice: panslavismul, eurosianismul și internaționalismul. Aceste doctrine prevedeau renașterea Imperiului Rus prin politica expansionistă neoimperială. Pentru a atinge acest scop diplomația rusă a utilizat un șir de instrumente de ordin economic, demagogic, militar sau religios. Acțiunile întreprinse de Federația Rusă au încălcat o serie de norme ale dreptului internațional, cum ar fi Acordul de la Helsinki din 1975, Carta pentru Noua Europă, inclusiv mai multe angajamente ce vizau relațiile NATO - Rusia. Actualitatea acestui subiect este determinat de impactul realităților geopolitice asupra Republicii Moldova care la etapa actuală se află la frontiera a două centre de putere: Federația Rusă și UE. Acest fapt creează pericolul reactualizării problemei transnistrene.

Cuvinte-cheie: panslavism, internaționalism, diplomație, geopolitic.

Summary

After dissolving URSS it was intensificat revisionist policy of the Russian Federation. It was shown on three geopolitical doctrine: Pan-Slavism, eurosianism and internationalism. These doctrines predicted the revival of the Russian Empire by neo-imperial expansionist policy. To achieve this goal, russian diplomacy has used a range of economic, demagogic, military or religious instruments. The actions undertaken by the Russian Federation had violated a number of rules of international law, such as the Helsinki Agreement of 1975, Charter New Europe, including several pledges aimed at NATO relations – Russia. Seasonableness of this topic is determined by geopolitical realities impact on Moldova which this stage is on the border of two centers of power: the Russian Federation and the EU. This creates updating danger of the Transnistrian problem.

Keywords: Pan-Slavism, internationalism, diplomacy, geopolitical.

Principalul impediment în calea democrației sunt problemele de ordin geopolitic. Actualmente Europa se află pe un „butoi cu pulbere” determinat de conflictele regionale ce amenință stabilitatea și securitatea locală și internațională. Federația Rusă promovează o politică revanșardă și revizionistă asupra teritoriilor din spațiul ex-sovietic, fapt ce influențează în mod direct politica regională. În acest sens sesizăm reactualizarea într-o formă activă sau moderată a conflictelor înghețate cum ar fi Osetia de Sud și Abhazia în Georgia, Nagorno-Karabah (disputa între Armenia și Azerbaidjan) și nemijlocit conflictele din Donbas (Ucraina), problema Crimeei și Transnistria (Republica Moldova). Realitățile geopolitice europene au servit ca subiect de cercetare în literatura de specialitate

contemporană. Printre investigațiile recente, le menționăm pe cele semnate de Vladimir Baranovskiy[1], Stanislav Secrieru[2], Paul Claval[3], Aleksandr G. Dughin[4], Oleg Serebrian[5] etc.

Actualitatea temei propuse este acoperită bogat în literatură, însă modul de abordare este diferit, de exemplu cercetătorul O. Serebrian încearcă să sesizeze esența politicii externe ruse prin continuitatea unor doctrine geopolitice cum ar fi panslavismul, eurasianismul, internaționalismul. Constatăm prezența acestor ideologii în doctrinele contemporane ale Federației Ruse.

Conceptul de panslavism își are originea în mișcările de emancipare a popoarelor slave, aflate sub stăpânirea unor imperii, mizându-se pe edificarea unui stat panslav, idee ce a fost preluată de Imperiul Rus în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În mare măsură, obiectivul fiind însă altul, determinat de extinderea stăpânirii rusești, prin specularea sentimentelor naționale ale popoarelor slave. Nicolae Danilevski în lucrarea „Rusia și Europa” scrisă în secolul al XIX-lea sublinia că scopul Rusiei ar trebui să fie unirea întregului neam slav prin crearea unei uniuni panslave. De asemenea, Danilevski promovează teoria ciocnirii civilizațiilor, evidențiind confruntarea dintre lumea greco-slavă (ortodoxă) și cea romano-germană (catolico-protestantă). Regăsim această nouă abordare în societatea contemporană a Federației Ruse, evidențiindu-se confruntarea între tradițiile conservative ortodoxe în spațiul slav cu cele liberal-protestante în societatea occidentală.

Doctrina eurasianistă poate fi elucidată prin afirmația „*Rusia nu este nici Europa, nici Asia, Rusia este Eurasia*” [6, p. 156], astfel fiind contraccarate reprezentările geopolitice care fac distincție între Rusia europeană și Rusia asiatică. Primele manifestări teoretice ale eurasianismului se conturează la începutul secolului al XX-lea, prin lucrările lui Nicolai Trubețkoi, geograful Piotr Savițki și istoricul Gheorghii Vernadski. În această ordine de idei, menționăm conceptul lui P.N. Savițki, care definea Rusia ca un areal de tranziție de la Europa la Asia, un spațiu de întrepătrundere a civilizației orientale cu cea occidentală. Prin prisma acestei doctrine, se argumentează spiritul determinismului geografic în procesul de expansiune teritorială a Rusiei spre vest, menționându-se că Rusia este determinată de factori istorico-culturali și geografici favorabili edificării unui imperiu eurasiatic[7, p. 204]. Anume acest curent reînvie sub o nouă formă în perioada contemporană. Promotorul neoeurasianismului este cercetătorul A. Dughin, care înaintează concepția neosovietismului. Concepția sa este prezentată în lucrarea „Bazele geopoliticii. Viitorul geopolitic al Rusiei”, unde promovează conceptul renașterii Imperiului Rus, susținând politica expansionistă neoimperială. Aceste tendințe sunt traduse în viață de președintele Federației Ruse, Vladimir Putin. Ca argument ne servește discursul lui V. Putin din octombrie 2000 la Astana, unde sublinia importanța ideilor eurasiatice și consacra eurasianismul ca o doctrină neoficială a Moscovei. În momentul de față, ideea respectivă se materializează prin încercarea creării Uniunii Eurasiatice. Conform acestui proiect geopolitic, uniunea respectivă ar reuni în mare parte fostele republici sovietice sub protectoratul Moscovei, având la bază noi valori politice și economice. Nucleul proiectului se consideră a fi Uniunea Vamală Rusia - Belarus - Kazahstan.

Proiectul euroasiatic s-a răsfrânt și asupra Republicii Moldova. Cercetătorul Nicu Popescu consideră că un element al acestui proiect îl reprezintă numirea lui D. Rogozin ca reprezentant special al Rusiei „pentru Transnistria”, anume în acest context autoritățile ruse au elaborat noi criterii de diplomatie înaintând o serie de condiții pentru reintegrarea Republicii Moldova. Cea mai importantă condiție reprezintă recunoașterea Federației Ruse drept singura țară care posedă autoritate politică în regiune[8, p. 13-19].

Internaționalismul în literatura de specialitate are mai multe abordări, de multe ori el nu este considerat ca o idee geopolitică. Această doctrină s-a născut și a evoluat în perioada sovietică. Internaționalismul sovietic prezenta, de fapt, o simbioză între șovinismul velicorus și ideologia comunistă. Însă este de menționat că, pe de o parte, doctrina declara egalitatea între popoare, iar pe de altă parte stabila ierarhie a popoarelor sovietice, pe prim plan situându-se conceptul velicorus[5, p. 48]. Deși internaționalismul sovietic s-a sfârșit odată cu destrămarea URSS, consecințele acestuia le resimțim până în zilele noastre, lăsându-se amprenta asupra mentalității populației și schimbând structura etnică în mai multe regiuni ale fostei uniuni. Un impact colosal l-au constituit acțiunile agresive din perioada stalinistă, când popoare întregi erau asociate cu adversarul. Ca rezultat, începe politica sovietică de deportări, în urma cărora popoare întregi din URSS, printre care tătarii din Crimeea, calmucii, cecenii, ingușii, au fost deportate pentru a fi asimilați sub aspect etno cultural. Anume aceste realități au determinat constituirea unor factori de tensiuni interetnice, care s-au accentuat îndeosebi după destrămarea URSS prin mai multe conflicte locale, cum este cazul armeano-azer sau osetino-ingușet.

Analizând în ansamblu aceste doctrine, înțelegem de ce Ucraina și Belarus au devenit primordiale în politica externă a Federației Ruse. Pierderea Ucrainei de sub control ar prezenta o pierdere geopolitică. Doar cu Ucraina Federația Rusă ar putea deveni un imperiu eurasiatic, în care Rusia i-ar domina pe nonslavi din sudul și sud-estul spațiului ex-sovietic. Problemele demografice din Federația Rusă determinate de rata natalității în scădere și explozia demografică din Asia Centrală ar determina faptul că orice etnitate eurasiatică bazată doar pe puterea Rusiei fără Ucraina ar deveni inevitabil mai puțin europeană și mai mult asiatică[9].

Din cele expuse mai sus, considerăm că după destrămarea URSS, Rusia se află într-o dilemă: să fie parte a Europei sau o structură eurasiatică. Alegerea pe care a făcut-o o prezintă ca pe un stat ce nu se include cu adevărat nici în Europa și nici în Asia, împotpolită în multiplele sale probleme sociale, economice și politice. Iar pretenția poziției de stat asediat a dus la crearea unor relații ostile cu vecinii săi. În acest context, Rusia își creează o zonă de interes vital, cunoscută sub sintagma „vecinătate apropiată”. Specificul acestei politici a fost trasată de Zbigniew Brzezinski care menționa că Rusia își propune să devină generatorul integrării și consolidării noului sistem regional din spațiul ex-sovietic. Aceste teze se bazează pe unele tradiții istorice sau economice moștenite din URSS ce ar justifica influența Rusiei în acest spațiu. Pilonul acestei dogme se poate rezuma la următoarele idei: Federația Rusă este cel mai bun garant în fosta URSS; Rusia trebuie să-și asume rolul de pacificator în spațiul ex-sovietic; integrarea economică

promovată în cadrul CSI trebuie să aducă beneficii economice Rusiei; Rusia este obligată să protejeze interesele etnicilor ruși ce trăiesc în vecinătatea apropiată, iar în cazul încălcării acestora își impune intervenția [10, p. 121-123].

O altă cale de a înțelege a politicii externe a Federației Ruse constă în analiza noii doctrine militare aprobată în decembrie 2014. Analizând acest document, sesizăm o contradicție conceptuală ce vizează o aparență defensivă a doctrinei, însă în același timp sunt trasate mai multe elemente ale unei politici ofensive. De exemplu, unul din articole vizează amenințările informaționale, din această cauză se recomandă restricționarea accesului la resursele informaționale considerate „antirusești” pe teritoriul Rusiei și promovarea unor acțiuni cu caracter militaropatriotic. Prin urmare, sesizăm că acest concept urmează să fie promovat nu doar în spațiul Federației Ruse, ci și pe teritoriile unde există comunități ale acestei etnii. Reieșind din cele expuse, ideologia lui Putin se caracterizează printr-un naționalism și un excepționalism „civilizațional” rusesc cu scopul transformării Rusiei într-un centru de atracții al întregii Eurasii [11, p. 13]. Conform strategiilor ruși, locul Rusiei în viitoarea construcție euroasiatică îl ocupă spațiul ex-sovietic, în acest sens menționăm articolul 22 ce menționează că Rusia poate legitima intervenția militară prin „răspuns” la adresa unei agresiuni militare pe teritoriul său sau al unei agresiuni împotriva aliaților săi sau a cetățenilor ruși ce locuiesc în afara Federației Ruse. Deși această doctrină a fost adoptată în anul 2014, modalitatea dată o sesizăm încă în anul 2008 prin intervenția Rusiei în Georgia [11, p. 25].

În această ordine de idei ne referim și la situația anexării Crimeii. Strategia anexării Crimeii la Federația Rusă a fost pregătită din timp, fiind utilizat un nou complex de strategii de ordin politico militar ideologic care au căpătat în literatura de specialitate denumirea de „război hibrid”. Termenul respectiv este interpretat în mod diferit. Colonelul american Jack McCuen definește „războiul hibrid” punând accent pe trei zone ale confruntării: față de populația locală din zona de conflict; față de populația internă a statului agresor, precum și față de comunitatea internațională. Această realitate parțial am sesizat-o în conflictul din Crimeea și Donbas ce s-au manifestat prin următoarele elemente definitorii:

- Crearea unei rețele de spionaj în zonele de interes ale Federației Ruse. Funcționarea acestui instrument a fost dată la iveală de investigații jurnalistice ale postului de televiziune ucrainean „Inter” care a demonstrat trădarea de patrie a mai multor oficiali ucraineni, inclusiv ofițeri din armata ucraineană racolați de serviciile secrete ruse.

- Utilizarea mass-mediei de propagandă, pe care o împărțim convențional în două grupe: posturile de televiziune care emit în spațiul ex-sovietic și posturile fondate pentru emiterea în spațiul occidental, de exemplu: „Rusia Today” sau „Sputnik”.

- Încercarea de a crea o susținere politică din partea unor forțe politice marginale din Occident. De exemplu, cooperarea cu extrema dreaptă, Frontul Național (Franța) sau Liga Nordului (Italia).

- Difuzarea informațiilor false, cultivarea unor diverse teorii ale conspirației, distrugerea publică a adversarilor prin materiale compromițătoare, crearea unor false partide de opoziție sau false ONG-uri independente. Aceste acțiuni

duc, în ultimă instanță, la lichidarea absolută a opoziției interne față de politica externă a statului.

– Utilizarea resurselor militare, cum este cazul „omuleților verzi”, care prezintă trupe militare fără însemne distinctive. În acest context, se utilizează pe larg mercenarii. Ca argument ne servesc prizonierii capturați de trupele guvernamentale ucrainene. Aspectul multiethnic al acestor mercenari care provin din spațiul ex-sovietic, inclusiv din Balcani (îndeosebi sârbi), precum și reprezentanți ai unor state europene, poate fi explicat prin propaganda ideologică răspândită în acest spațiu.

Situația din Crimeea o putem prezenta în baza declarației președintelui belarus Aleksandr Lucașenko: „Astăzi Crimeea face parte din Federația Rusă, indiferent dacă recunoaștem acest lucru sau nu, starea de fapt nu se va schimba. Dacă Crimeea va fi recunoscută ca o regiune a Federației Ruse nu prea contează [12]”. De aici tragem concluzia că politica Rusiei în dilema dintre dreptul internațional și politica de putere a utilizat-o pe cea din urmă.

În cadrul acestei politici se încadrează și menținerea ilegală a trupelor sale militare pe teritoriul altui stat, cum ar fi cazul Transnistriei, retragerea trupelor ruse din această regiune fiind tergiversate de autoritățile de la Moscova.

Pentru a domina zona respectivă, sunt utilizate mai multe instrumente de ordin politic, economic, demagogic sau militare. Instrumentul politico-economic presupune utilizarea resurselor energetice, de exemplu, în urma revoluției portocalii ucrainene din anul 2005 au început presiuni politice față de noua guvernare prin majorarea prețului la gazul natural. În această ordine de idei, menționăm și utilizarea embargoului față de anumite produse din statele ce și-au manifestat simpatiile provestice, realități de care a suferit și Republica Moldova. În 2006, se interzic importurile vinurilor moldovenești, aceeași politică o constatăm și în 2014.

Un instrument utilizat de diplomația de la Moscova pentru refacerea influenței sale îl constituie utilizarea structurilor de autonomie administrative ale fostei URSS cu scopul de a provoca conflicte separatiste cum este cazul Abhaziei, Osetiei de Sud sau Karabahului de Munte. Ele au devenit un mecanism de control asupra acestor state. Cercetătorul Mihai Gribincea încadrează în această listă și Transnistria din considerentul că această zonă separatistă influențează deciziile politice luate în Chișinău [13, p. 23-24].

Abordarea demagogică constă în amplificarea artificială a anumitor probleme de ordin religios, cultural, lingvistic în statele din zonele de interes ale Federației Ruse. De exemplu, utilizarea problemei lingvistice pe teritoriul ucrainean, prin anumite acțiuni ce urmau a apăra circulația limbii ruse în această zonă. Fapt ce va diviza societatea ucraineană în cei ce vorbesc rusește și cei ce vorbesc ucraineană. În acest context, ne referim și la manipularea comunităților minoritare ruse din aceste zone, stimulându-le spre o confruntare cu autoritățile centrale sub deviza apărării autonomiei culturale.

Un instrument geopolitic utilizat de Federația Rusă este ortodoxia. Această realitate este abordată de S. Șevcenko în articolul „Ortodoxia rusă ca factor geopolitic”, în care sunt descrise acțiunile bisericii ruse în afara hotarelor

sale[5, p.59]. Este de menționat că implicarea ortodoxiei ruse în politică cunoaște următoarele aspecte:

1. susținerea politicii externe a Federației Ruse. Cel mai elocvent exemplu este atitudinea bisericii ruse față de conflictul din Ucraina. În martie 2014, protoiereul V. Ceaplin cerea ucrainenilor să nu se împotrivescă „misiunii pacificatoare” a militarilor ruși în Crimeea;

2. crearea unui suport politic pentru Federația Rusă din partea populației ortodoxe subordonate patriarhiei ruse. Același fenomen se constată în Ucraina, Belarus și Republica Moldova;

3. susținerea elitei politice ruse. Acest fapt s-a conturat foarte bine în timpul guvernării lui Vladimir Putin. De exemplu, în februarie 2012, în timpul campaniei prezidențiale, patriarhul Kiril a afirmat în public că cei 12 ani ai conducerii lui Putin reprezintă „un dar de la Dumnezeu” [14].

Politica Rusiei în spațiul postsovietic nu a avut întotdeauna un aspect coerent. Tendințele sale de integrare regională s-au intensificat în funcție de doi factori: tendința anumitor state de a se îndepărta de Moscova și de a reduce dependența economică față de ea, prin apropierea de structurile europene; interesul anumitor state sau organizații față de teritoriile respective[15]. Anume în aceste condiții Federația Rusă pune în funcțiune instrumentele sus menționate.

Prin lichidarea identității naționale s-a urmărit atingerea scopurilor mercantile ale Federației Ruse, acțiuni ce s-au răsfrânt și asupra spațiului românesc. În această ordine de idei, menționăm studiile academicianului Eugen Simion față de identitatea românească. Autorul plasează mai mulți piloni pe care stă identitatea românească, printre care latinitatea, creștinismul și eroismul strămoșilor noștri în apărarea demnității naționale. Un pilon esențial îl reprezintă spațiul, evidențiind că patriotismul românilor este determinat de atașamentul față de pământul lor. Acest fapt s-a statornicit în baza convingerilor țaranului de a avea pământ și de al munci[16]. Acest drept asupra pământului este determinată de conștiința unei istorii milenare, fapt nuanțat și de istoricul Nicolae Iorga, care evidențiază corelarea dintre cadrul geografic și istoria politică a românilor. Vorbind despre vechimea poporului român, el menționa că este un popor cu rădăcini milenare, aceasta reprezentând mândria și puterea noastră [17, p. 4]. Încercări de a lichida identitatea națională au fost întreprinse din perioada sovietică, prin fundamentarea științifică a „moldovenismului”. Subiectul acestor tradiții sovietice sunt actuale pentru Republica Moldova din cauza nerezolvării conflictului transnistrean care a conservat aspecte ale ideologiei totalitare care își extinde influența pe tot cuprinsul republicii.

Vom prezenta în continuare declarațiile consilierului prezidențial al lui Traian Băsescu, Iulian Chifu, care a subliniat că noua strategie a politicii externe a Federației Ruse are ca scop reunificarea spațiului postsovietic, iar prin acțiunile sale Federația Rusă a încălcat mai multe norme ale dreptului internațional. Este pus sub semnul întrebării acordul de la Helsinki din 1975, Carta pentru o nouă Europă, inclusiv toate angajamentele semnate în urma relațiilor NATO - Rusia (Roma 1997, Praga 2002). Autorul menționează că au fost încălcate un șir de principii consfințite în documentele amintite, printre care: respectarea suveranității; respectarea integrității teritoriale; respectarea independenței statelor din regiunea

eurasiatică; nerecurgerea la forță sau la amenințarea cu forță; soluționarea prin dialog a înțelegerilor etc.[18].

Analizând realitățile geopolitice contemporane, vom emite și anumite aspecte privind impactul acestora asupra Republicii Moldova, ce are hotar direct cu Ucraina. Subiectul respectiv a fost abordat în mai multe articole și studii atât de cercetători din străinătate, cât și din Republica Moldova, printre care putem enumera lucrări semnate de O. Sofransky, V. Juc, O. Serebrean[19], V. Saca, V. Cibotaru etc.[20]. Problema este abordată în mod diferit. De exemplu, O. Sofransky abordează problema situației geopolitice a Moldovei în termeni geo-economici, evidențiind dependența de resursele energetice rusești. Victor Juc menționează că sub aspect geopolitic R. Moldova are o situație complexă, aflându-se la frontiera geopolitică a două centre de putere, anume Federația Rusă și Uniunea Europeană. Ca urmare, R. Moldova urmează să-și exprime poziția prin prisma intereselor sale naționale, cum ar fi integritatea teritorială, stabilitatea internă și dezvoltarea economică. Iar pentru a atinge țelurile respective, singura opțiune este orientarea către UE [21, p. 29].

Politologul V. Saca analizează locul geopolitic al Republicii Moldova prin două viziuni: prin cea a optimiștilor, care văd R. Moldova ca pe o punte de legătură între Est și Vest. Viziunea a doua este cea a pesimiștilor, care tratează R. Moldova ca un stat fără perspectivă, fiind constrânsă de „jocul Marilor Puteri” [22, p. 107].

Generalul I. Costaș, ex-ministru al Apărării din Republica Moldova, în interviul agenției de știri UNIMEDIA, prezenta în plan comparativ evenimentele de azi din Ucraina și cele din Republica Moldova din anul 1992, evidențiind multiple similitudini. Se atrage atenția asupra pericolului reactualizării problemei transnistrene, prin promovarea de autoritățile ruse a proiectului Novorosiei, al cărei hotar urmează să ajungă la Nistru. Din cauza instabilității interne din Republica Moldova, posibilitatea lărgirii hotarului acestui proiect până la Prut devine o realitate[23].

În încheierea acestui articol menționăm că Federația Rusă va întreprinde mai multe acțiuni pentru a-și păstra influența în spațiul ex-sovietic. În acest context, cercetătorul Therry Walton: „Să ne fie frică de Rusia lui Putin? Urmează să nu ne fie frică de politica promovată de V. Putin din cauza că acțiunile respective au ca miză psihologică intimidarea, ca urmare, oprirea acțiunilor Rusiei depinde de consecutivitatea, fermitatea și înțelepciunea liderilor europeni. Pentru a trece de orice provocare urmează să fie trasată o abordare realistă, iar acțiunile întreprinse urmează să se bazeze doar în urma unui dialog constructiv ce va consolida încrederea și securitatea în sud-estul Europei.”

Bibliografie

1. Baranovsky V., Russia: A Part of Europe or Apart from Europe. In International Affairs, 2000, July, vol. 76, p. 443-458.
2. Secieru S., Iluzia integrării eurasiatice, În: Policy Brief CRPE, 2013.
3. Claval P., Geopolitică și geostrategie. București: Corint, 2001, p. 57.
4. Dughin A., A patra teorie politică: Rusia și ideile politice ale sec. XXI,

Chișinău: Universitatea populară, 2014, p. 320.

5. Serebrian O., Rusia la răspântie. Geoistorie, geocultură, geopolitică, Chișinău: Cartier, 2014, p. 152.

6. Țăcu Viorica, Neo-eurasianismul: între teorie și finalități politice. În: Revista de istorie și politică, 2013, anul VI, nr.1(11), p. 155-170.

7. Țăcu V., Geopolitica rusă: paradigme tradiționale și provocările contemporane. În: Revista de istorie și politică, 2010, anul III, nr.1-2, p. 196-211.

8. Popescu N., Litra L., Transnistria o reintegrare treptată. În: Institutul pentru Dezvoltare și Inițiative Sociale, Chișinău, 2012, p. 13-19.

9. Bordian A., Geopolitica Rusiei de la Est la Vest. În: Revista de politică, cultură și spiritualitate 2010,, Axa”, nr.2. p. 8-10.

10. Zbigniew Brzezinski, Marea tablă de șah: Supremația americană și imperativele sale geostrategice, București: Univers Enciclopedic, 2000, p. 260.

11. Țăbrigan N., Bârsan M., Doctrina militară a Federației Ruse între paradigma defensivă și o politică externă ofensivă. În: Revista, Științe Politice și Relații Internaționale, București, 2015, XII, nr.2-3, p. 11-30.

12. Chifu I., Noua strategie de politică externă a Rusiei este reunificarea spațiului ex-sovietic. [http://jurnalul.ro/stiri/politica/consilierul-prezidential-iulian-chifu.\(vizitat 04.03.17\)](http://jurnalul.ro/stiri/politica/consilierul-prezidential-iulian-chifu.(vizitat%2004.03.17)).

13. Gribincea M., Politica rusă a bazelor militare: Moldova și Georgia. Chișinău: Civitas 1999, p. 208.

14. Arutunian A., Țarul Putin. Din interiorul cultului puterii din Rusia. București, 2012, p. 282.

15. Coadă L., Supraveghind vecinătatea: politica Kremlinului față de Moldova și Georgia. În: Revista de istorie și politică, anul VI, nr.1, anul 2013, p. 145.

16. Simion E., Însemnări rapide despre identitatea românească ([http://www.marianagurza.ro/blog/2013/12/17/acad-eugen-simion-insemnari-rapide-despre-identitatea-romaneasca-fragment/\(vizitat 23.02.2017\)](http://www.marianagurza.ro/blog/2013/12/17/acad-eugen-simion-insemnari-rapide-despre-identitatea-romaneasca-fragment/(vizitat%2023.02.2017))).

17. Iorga N., Originea, firea și destinul neamului românesc. București: Enciclopedia României, 1938, p. 131.

18. Pachiou L., Dudău R., Criza din Ucraina: o analiză din perspectiva regimului de securitate energetic în bazinul Mării Negre 2014, <http://www.pachiou.com/wp-content/uploads/2014/06/Criza-din-Ucraina-O-analiz%C4%83-din-perspectiva-regimului-de-securitate-energetic%C4%83-%C3%AEn-bazinul-Marii-Negre.pdf> (vizitat 04.03.17).

19. Serebrian O., Geopolitica regiunii Mării Negre. O miză pentru Rusia și UE. În: Revista de istorie și politică, Chișinău, 2008, nr.1, p. 235-241.

20. Cibotaru V., Republica Moldova și comunitatea internațională, Chișinău, 2001, p. 122-123.

21. Juc V., Ungureanu V., Republica Moldova în contextul realităților geopolitice contemporane: avantaje și constrângeri. În: Studii internaționale. Viziuni din Moldova, Chișinău, 2008, nr. 2-3(7), p. 28-41.

22. Saca V., Ciobanu V., Republica Moldova între civilizația estică și cea vestică în contextul intereselor geopolitice, În: Moldoscopia, 2007, nr.3. p. 96-110.

23. unimedia.info/.../alb-negru/